

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՅԵԱԼԻՑ *).

Տաճան և հինգերորդ դարի ընթացքում Կիրիկիայի մէջ անհետանում էին հայոց քաղաքական և զինուորական ոյժի վերջին հետքերը: Դաշտային գաւառները քանդուած էին, քաղաքները հրդեհուած և երկիրը ներկայացնում էր մի ընդարձակ աւերակ, բացի լեռնոտ Զէյթունը: Նրա դիրքը լինելով լեռնային, անմատչելի՝ թշնամին անկարող էր լինում գրաւել կամ կոտորել բնակիչներին և ամեն անգամ յարձակումները մնում էին անօգուտ: Զէյթունցիները կտրել էին Ջիհանի, Արեգնու և Ֆռնուզի չորս գլխաւոր կամուրջները. առանձին խմբերով պաշտպանում էին հիւսիսային Ղտուխը, Արեգնի բերդի ու Ալա-Գայայի օձապտոյտ կիրճը և Ֆռնուզի ու Թէքիրի անցքերը: Եւ այսպէս, կղզիացած բարձրաւանդակի ծերպերում, մշտական սարսափի ու վտանգի մէջ, նրանք շարունակում էին մաքառել:

Մինչև 1440—50 թուականները Ջիհանի գետահովտում, Զէյթունի շուրջը տեսնուում են մի քանի անկախ ամրոցներ հայ բերդատէրերի կամ իշխանների ձեռքում: Մեզ հասնում է Հեթումի աղզականներից Կիրակոս անունով մի վարդապետի 1473 թ. գրած մի յիշատակարանը **), որ բաւական լոյս է սփռում հիւսիսային գաւառների այդ ժամանակուայ դրութեան վրայ: Այդ յիշատակարանը հաղորդում է, թէ վերջին Լեոնի գերութիւնից յետոյ հայոց սպարապետ Հեթում՝ իր Չարմանուհի կնոջ հետ միասին ունեցաւ մի քանի յաղթական կռիւներ եգիպտացիների դէմ և գրաւելով Կանչի բերդն ու չըջակաները, հաստատուեց այդտեղ: Մի պատերազմում Սսի առաջ նա սպանեց եգիպտացիների զօրապետ Ալին, և մէկ ուրիշ կռուում՝ նրան աջողուեց հալածել զօրապետ Էօմէլի բանակը: Բայց կարճ ժամանակից Հեթում սպանուեց Գրիգոր անունով մատնչի ձեռքով. իսկ նրա

*) „Մուրճ“ № 5.

**) Սոյն յիշատակարանը գտնուած է Զէյթունի վանքում և 1870 թուին տպագրուած է Գ. Պօլսի հայ թերթերից մէկում:

կինը՝ Զարմանուհին՝ Հեթումի մահից հինգ տարի յետոյ մի քանի հարիւր լեռնականներով, Գէորգ որդու հետ միասին, յարձակուեց և գրաւեց Կօկիստը, Ուշիան, Կապանը և համանուն բերդը։ Շուրջ 65 տարի նա կառավարեց այդ շրջականներն ու պաշտպանեց ազգաբնակութեանը թշնամու յարձակումներէն ցիւղատակարանում գրուած է նաև, թէ Զարմանուհու և Հեթումի գործերն ու յաղթանակները արձանագրուած են Ֆոնուզի և Կանչիի վանքներում։ Այդ գուցէ ճիշտ եղած լինէր, սակայն վերջին դէպքերի միջոցում Ֆոնուզի վանքի բոլոր մագաղաթեայ գրքերը, ձեռագրերն ու այլ և այլ իրեղէնները, Ռուբինեան ժամանակներից մնացած, այրուեցին թիւրքերի կողմից։ Տեղական աւանդութիւնը, առանց յիշելու Զարմանուհու կամ մէկ ուրիշի անունը, անորոշ կերպով պատմում է մի կնոջ մասին, որ գրաւել է այդ վայրերը և պաշտպանել ժողովրդին։ Անկասկած է որ XV-րդ դարում, ոչ միայն Կանչիի և Կապանի շուրջը, այլ և Գեալուր-Դաղի, Պալասի և Հաջնի լեռներում տեղի ունեցած են այդպիսի բազմաթիւ դէպքեր, որոնք սակայն իր ժամանակին արձանագրուած չը լինելով պատմութեան մէջ, այժմ մեզ անծանօթ են և ընդմիշտ մոռացութեան մատնուած։ Հաւանական է, որ հայկական իշխանութեան մնացորդ այլ և այլ իշխաններ ապաստանեցին այդ ամուր վայրերը և փախստական հազարաւոր ընտանիքների հետ միասին պաշտպանուեցին երկար ժամանակ։

Այդ դարի մէջ հայոց զօրաւոր և աղէտալի թշնամի դարձան Զիւլ-Գասիւրներ *), որոնք սաստիկ զօրացան մանաւանդ 1450 թուականից յետոյ։ Նրանք ընտրեցին Մարաշը՝ իրրև իշխանանիստ քաղաք և իրանց ոյժերը կենտրոնացրին այդ գաւառում։ Հասան-Բէկի և Շահ-Սուարի ժամանակ այդ ցեղը յաղթող հանդիսացաւ միւս բոլոր իսլամ ցեղերի վրայ, գրաւեց ամբողջ Կիլիկիան և ընդարձակեց իշխանութիւնը հեռաւոր երկիրներ։ 1465 թուին Հասան-Բէկը արչաւեց մինչև Վրաստան և այդ թուականից յետոյ Զիւլ-Գասիւր ցեղի պետերը անուանուեցին թագաւոր։ Շահ-Սուարի օրով գրեթէ ամբողջապէս նուաճուեցին և ոչնչացան առանձին ամրութիւնները կամ բերդերը, ուր ապաստանել էին հայոց թագաւորական ցեղերն ու զինուորական ոյժի բեկորները։ Շահ-Սուարի բանակները ստացաւան մինչև Կեսարիա, Դամասկոս և Միջերկրականի ափերը, նրան աջողուեց գրաւել ամբողջ դաշտային Կիլիկիան, Սիւր, Ադանան, Տարսոնը և լեռնագաւառների բերդերը, ինչպէս նաև Կապան, Կանչի և այլն։ Ուր նա կարողացաւ արչաւել, անխնայ կոտորեց հայ

*) Կոչւում են նաև Ալի-Դուլի կամ Դուլ-Դասիւր։

ընակիչներին և Դամասկոսից բերած հազարաւոր թիւքմէն զաղթականներին ընակեցրեց Մարաշ, Սիւս և մասնաւորապէս Զինանի միջնահովիտը, որտեղ և հիմնեց մի զիւղաքաղաք և գաւառն անուանեց, իր ցեղի անունով, Գարս-Զիւլգասրիէ:

Շահ-Սուլարի ժամանակ կերպարանափոխ եղաւ Կիլիկիան: Մինչև սրա արշաւանքներն ու աւերումը հայերը, թէև կորցրած քաղաքական իշխանութիւնը, սակայն տնտեսապէս համեմատաբար շատ աւելի լաւ վիճակ ունէին, մինչդեռ նրա-ժամանակ և յետոյ թշուառութիւնն ընդհանուր եղաւ երկրի մէջ և բացուեց անիշխանութեան և ստրկութեան տխուր դարազուլիւր:

Շահ-Սուլարը և յաջորդները նուաճելու համար Զէյթունը յաճախակի յարձակումներ գործեցին, բայց ամեն անգամ ընակիչների կողմից հանդիպեցին զօրեղ դիմադրութեան և մերժուեցին: Զէյթունցիների և Զիւլ-Գատիրների մէջ գոյութիւն ունի սնահաշտ առեկութիւն մինչև մեր օրերը, իսկ XIX-րդ դարու սկզբները այդ ստացաւ սուր կերպարանք և առիթ տուեց արինալի պատերազմներին:

Մինչև XVI-րդ դարու սկիզբները, ինչ ժամանակ Օսմանեան բանակները հեազհեաէ առաջանում էին և հաստատուում Կիլիկիա, Զէյթունը անվերջ կռիւներով էր զբաղուած Զիւլ-Գատիր, Գարաման ցեղերի և եգիպտական բանակների հետ: Երբեմն կենտրոնանում և պաշտպանւում էր նա իր լեռներում, իսկ երբեմն էլ, նեղուած կեանքի անհրաժեշտ կարիքներից, դուրս էր գալիս իր բոյնից և ասպատակում իսլամ գաւառները:

XVI-րդ դարում Գարաման, Զիւլ-Գատիր և Բամազան ցեղերը, միաժամանակ զարկուելով հայերի, յետոյ միմեանց հետ, տկարացել էին, ուստի չը կարողացան ընդդիմութիւն ցոյց տալ օսմանցիներին—Գարամանները պարտուեցին օսմանցիներից և նրանց իշխանութիւնը վերջ գտաւ 1486 թուին, իսկ Զիւլ-Գատիրները նուաճուեցին 1515 թուին եգիպտացիների ձեռքով, սակայն կարճ ժամանակից յետոյ վերջիններս էլ տեղի տուին և Մարաշում հաստատուեց օսմանցիների գերիշխանութեան ներքոյ կուսակալութիւն, որ կառավարում էր ամբողջ նահանգը նոյն ցեղից նշանակուած փաշաներով մինչև 19-րդ դարու երկրորդ կէսի սկիզբները: 1575 թուին օսմանցիները նուաճեցին նմանապէս Բամազանների տոհմը, Ադանան դարձնելով մի փաշայութիւն:

XVII-րդ դարու սկիզբները օսմանցիները տիրել էին Կիլիկիային ամբողջապէս: Սակայն, ինչպէս նրանց աշխարհակալութեան ամբողջ ընթացքում, ամեն տեղ, նոյնպէս և Կիլիկիայում,

Նրանց բանակները, առանց որ և է տեղ կանգ առնելու, մի աւերիչ հոսանքի նման, կործանում էին բոլոր նահանգները, կոտորում կամ թալանում բնակիչներին՝ առանց խնայելու սեռ, հասակ կամ ազգութիւն:

Իսկ Ձէյթունը իր աշխարհագրական առանձնացած դիրքի և անառիկ լեռների շնորհիւ ազատ մնաց օսմանցիների առաջին արշաւանքներից:

Ձէյթունն սկսեց զօրեղանալ և նրա քաղաքական ազդեցութիւնը հետզհետէ հեղինակաւոր դարձաւ թիւրք ցեղերի վրայ և միաժամանակ զարգացան տեղական արհեստները, առևտրական յարաբերութիւնները և իր ժամանակի վանական կրթութիւնը: Այս ամենի ապացոյց են բացի բազմաթիւ ձեռագիր յիշատակագրերից, նաև այն վկայութիւնը, որ թողեց բնիկ զէյթունցի կարապետ եպիսկոպոսը, որ 1794 թուին էջմիածնի կաթողիկոս դարձաւ: Այդ ժամանակամիջոցում մշակուեցին լեռնահովտի հողերը, տնկուեցին մրգատու ծառեր և ընդարձակուեց այգիների թիւը: Խաղողագործութիւնը տեղական արդիւնաբերութեան մէջ գրաւեց առաջին տեղը: Ընդհանրացաւ նաև շերամի մշակութիւնը, որի յիշատակներից այժմ երևում են միայն բազմաթիւ վայրի թթենիներ: Բնակիչներից իւրաքանչիւրը ունէր ձի կամ ջորի, և ջորեպանութիւնը եղաւ գլխաւոր զբաղումներից մէկը: Նրանց հռչակուած կարաւանները համարձակ գնում էին ամենահեռաւոր նահանգներ, — Կեսարիա, Սերաստիա, Դամասկոս և ցամաքային ճանապարհով մինչև Երուսաղէմ: Կիլիկիայից և Բարձր-Հայքից ուխտաւորները գիմում էին զէյթունցի կարաւանապետներին՝ Երուսաղէմ ապահով ուխտագնացութեան համար: Նրանք շահագործում էին նաև մեծաքանակ երկաթ և կռելով այլ և այլ գործիքներ՝ իրանց կարաւանների հետ տարածում երկրի ամեն կողմերը:

Պատմութեան այս շրջանում հռչակուեցին Ձէյթունի վանքն ու միաբանութիւնը: Բարձրացաւ վանական կրթութեան մակերևոյթը, որի ազդեցութիւնը խիստ զգալի էր Ձէյթունում և Կիլիկիայի զանազան քաղաքներում:

Ձէյթունն ունի երկու վանք: Առաջինը Ասուածածին վ. գտնւում է քաղաքի հիւսիս-արևելեան կողմը. մի քառորդ ժամ հեռու, հաստատուած Բերդինկա լեռան ստորոտը, ձորատափում: Երկրորդը՝ ս. Փրկիչ վ.՝ Ձէյթունի արևելեան կողը, մէկ և կէս ժամ հեռու. ջերմուկի դաշտի վերելք: Վերջինն անցեալ դարի ընթացքում մի քանի անգամ թալանուած և հրդեհուած է թիւրքերի կողմից: չէնք քարուկիր է, ոչ այնքան մեծ: Սահանակակի դեր չէ ունեցել Ձէյթունի պատմութեան մէջ:

Աստուածածնի վանքը, ընդհակառակը, նշանաւոր է իր ամբողջեամբ և բոլոր պատերազմների մէջ նա ունեցել է մեծ դեր: Շէնքը քարուկիր, երկյարկանի և գրեթէ քառակուսի է: Նրա շինուածքն ու դիրքը ռազմական կարեւորութիւն ունեն և շատ նման է զօրանոցի կամ ամրոցի: Թիւրք կառավարութիւնը, իր հաստատութիւնից ի վեր Զէյթունում, ամեն նսարք գործադրեց այդ գրաւելու համար, սակայն զէյթունցիները ամեն անգամ ընդդիմացան զէնքի ոյժով: Վանքի հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ: Ինչքան նկատելի է, վանքի մեծանալն ու հռչակուելը անմիջապէս հետեւում է և սերտ յարաբերութիւն ունի պատմութեան մէջ քաղաքի բնակչութեան ու նրա տնտեսական կամ քաղաքական կացութեան զարգացման ու բարձրանալու հետ: Նախ քան Ռուբինեան իշխանութիւնը, շատ հաւանական է, նա յունական մի փոքր մատուռ եղած լինէր: Այդ վանքի հայերէն ամենահին մագաղաթէ գրքերի կողքերը կազմուած են յունարէն գրուած և նկարուած մագաղաթէ թերթերով, որոնք IX—X-րդ դարերի գործ են: Ռուբինեան իշխանութեան ընթացքում այդ յունական մատուռը, ինչպէս ուրիշ շատեր, անցան հայոց ձեռքը և մինչև գիւղաքաղաքի կազմութիւնը նա մնացել էր նոյն աննշան դիրքի մէջ: Քաղաքական իշխանութեան ֆէոդալացի յետոյ այդ վայրերը ապաստանող զաւթականութեան հետ միասին հետաւոր վանքերն ու միաբանութիւնները, հետըզհետէ, երկար ժամանակի ընթացքում, փոխադրուեցին այդտեղ: Ահա այդ ժամանակ մատուռը ընդարձակուեց և դոյութիւն ունեցաւ մի նոր հայկական վանք: 17 և 18-րդ դարերում, Զէյթունի թէ՛ ժողովուրդը և թէ՛ վանականները կանոնաւոր հաղորդակցութիւն ունէին Գաղատիայի նահանգի հետ: Նախնական կրթութիւնը Զէյթունում ստանալուց յետոյ՝ վանականները կատարեալագործւում էին Գաղատիայի վանքում: Այս ամենը բացատրում են ձեռագիր յիշատակարանները, որպէս և տեղական դեռ թարմ պատմութեանն ու աւանդութիւնները: Այդ երկու դարերը Զէյթունի վանքի ամենածաղկած շրջանն է համարւում և միաբանութեան թիւը հասնում էր մինչև 25—30-ի: Այնտեղ կան նշանակութեան արժանի մօտաւորապէս մագաղաթէ 100 ձեռագիր մեծ ու փոքր գրքեր, գրուած Զէյթունում կամ փոխադրուած հետաւոր վանքերից, որոնց թւում մեծամասնութիւն են կազմում աւետարանները: Գրքերի կողքերին արձանագրուած են այլ և այլ ժամանակ պատահած դէպքեր, յարձակումներ, կոխներ, սով և այլն, որպէս յիշատակուած կան ի միջի այլոց գիւղի անուններ, որոնք ներկայումս դոյութիւն չունեն: Զեռա-

գրերի ամենահինները, հազիւ մի քանի հատ, գրուած են 13-րդ դարու վերջերը, որոնց կողքերը կազմուած են յունական ձեռագիր թերթերից: Սրանց գրուածքը, նկարներն ու ծաղիկները, ընդհանրապէս, ազնիւ, անարուեստ են և մեծ զանազանութիւն կարելի է գտնել սրանց գրերի ձևի և հետազանների մէջ: 14 և 15-րդ դարերի գրութիւնները համեմատաբար աւելի խնամքով են պատրաստուած: Ամենամեծ մասը կազմում են 16 և 17-րդ դարերի գրուածները, որոնց մագաղաթի մաքուր, նուրբ յատկութիւնը, կամ գոյների, նկարների ու ծաղիկների ճաշակաւոր ընտրութիւնն ու պատրաստելը անհամեմատ աւելի գնահատելի են և ուշադրութեան արժանի: Մասնաւորապէս ս. Բարսեղի արծաթապատ աւետարանը Բող-Բայրի եկեղեցում և մէկ ուրիշը, փոքր դիքբով և չափ մանր գրերով, ս. Աստուածածնի վանքում հազուադէպ իրեր են հնութեան և նոյն ժամանակի հայոց գեղարուեստի տեսակէտից: Վերջինները խնամքով պահուած են որպէս սրբազան նշխարներ:

Պատմութիւնն ու յիշատակարանները չեն հաղորդում որոշ տեղեկութիւններ Զէյթունում տիրող հասարակական կարգերի մասին, թէ ինչպիսի ձևերով ու կարգերով էր կառավարւում Զէյթունը Ռուբինեաններից յետ և թէ արդեօք գոյութիւն ունէին այնտեղ չորս իշխան, չորս թաղ և կառավարական այն դրութիւնը, ինչ ունէր 18 և 19-րդ դարերի ընթացքում ինչպէս երևում 17-րդ դարի սկզբում քաղաքը բաղկանում էր չորս թաղերից և կային չորս իշխաներ, սակայն ուշադրութեան արժանելով նրանց, այդ իշխանական տների, տոհմային լայն ճիւղաւորութիւնը, շատ աւելի առաջները Զէյթունում գոյութիւն ունէին նոյն այդ իշխանական գերդաստանները, ազնուապետական հիմունքներով, հետևաբար միաժամանակ գոյութիւն ունէին և այդ կարգերը, և վարչական նոյն կազմութիւնն ու սիստէմը: Հնումը թաղերը կրում էին իւրաքանչիւրը իր իշխանական գերդաստանի անունը, բայց թիւրքական տիրապետութիւնից յետոյ նրանք ստացան թիւրքական անուններ:

Երկար ժամանակի ընթացքում տարօրինակ երևոյթ է այն, որ այդ չորս իշխանները կարողացել են պահպանել իրանց գոյութիւնը և բնական կերպով նրանցից տկարը ուժեղի առաջ տեղի չէ տուել, չը նայած, որ յաճախ, արտաքին թշնամիների մեքենայութիւնների կամ ներքին դժուարութիւնների չնորհիւ, բանք անհաշտ և սոսկալի կռիւներ են մղել միմեանց դէմ և անդուծ կերպով կոտորել իրար: Այս հանգամանքի բացատրութիւնը կարելի է գտնել միայն Զէյթուն քաղաքի դիրքի և ինքնապաշտպանութեան միջոցների յարաբերութիւնների մէջ:

Պաշտպանուել կարենալու համար քաղաքացիները պարտաւորուած են կռուել միաժամանակ չորս տարբեր վայրերում և իրանց ոյժերը կենտրոնացնել չորս գլխաւոր կէտերի վրայ: Թշնամին թէկուզ ունենայ անհամեմատ աւելի ոյժ, Զէյթուն մտնելու, գրաւելու համար ստիպուած է յարձակում գործել և կռիւ մղել այդ չորս գլխաւոր ճանապարհներով, այլապէս անհնարին է: Պատմութիւնը այդ հաստատում է շատ անգամ: Ահա այսպէս, Զէյթունի աշխարհագրական դիրքը և կեանքի անհրաժեշտ պայմանները հարկադրել են զէյթունցիներին բաժանուել չորս մասի, ունենալ կառավարող չորս իշխան և իրանց ոյժերն ամբողջել, կենտրոնացնել չորս կէտերի վրայ, և այս բոլորը, ինքն ըստ ինքեան, պատճառ են դարձել աւանդական այդ կարգերի պահպանութեան, նրանց աւելի ու աւելի հաստատման և օրինաւոր ու շարունակական կացութեան մէջ դրուելուն:

Հ.